

TVERDOTA GYÖRGY

JÓZSEF ATTILA SZÜRREALIZMUSA ÉS BORI IMRE

Attila József's surrealism and Imre Bori

A tanulmány szakít a mára közmegegyezéssé vált felfogással, amely szerint József Attila párizsi egyetemi tanéve folyamán átcsúszott a francia szürrealizmus hatásán, amely egész további pályájára (versei merész képalkotására, a szerkezet szabad asszociációs szövésére s általában költői világának modernségére) elhatározó befolyást gyakorolt volna. A szürrealista József Attila képletének kialakítása a Vajdaságban élő irodalomtörténésznek, a magyar avantgárd hagyományok felelevenítésében úttörő szerepet játszó Bori Imrének a kezdeményezésére történt. Ehhez a kezdeményezéshez kapcsolódott az anyaországi kutatás, többek között a költő monográfiája, Szabolcsi Miklós is. A tanulmány vitatja Bori és Szabolcsi felfogásának igazát, ami a legkevésbé sem jelenti azonban az újvidéki irodalomtudós invenciójának, a József Attila-kutatás előmozdításában játszott szerepének lebecsülését.

Kulcsszavak: konstruktivizmus, szürrealizmus, Esprit Nouveau, tudatos kompozíció, számozott versek, tiszta költészet

Előadásom csak nagyon fogyatékosan felel meg annak az ambiciózus célnak, amelyet a cím megjelölésével magam elé tűztem: hogy érdemben hozzájáruljak a József Attila és a szürrealizmus viszonyára vonatkozó kérdés tisztázásához. Kiinduló hipotézisem negatív, pontosabban: erősen kételkedő. Úgy gondolom, hogy a szakirodalom erősen eltúlozta a költő és a francia irodalom ismert és joggal megbecsült mozgalmi közötti kapcsolatot. Ezzel az álláspontommal letagadhatatlanul szembekerülök Szabolcsi Miklós felfogásával, s ami itt, Újvidéken még kegyeletsértőbben hangzik, azzal az állásponttal, amelyet még Szabolcsi előtt, és nálánál is határozottabban Bori Imre képviselt a magyar irodalomtudományban. Őszintén mondom: sokat adnék azért, ha Bori Imre jelen lenne közöttünk, s neki mondhatnám el kételkedő gondolataimat. De itt vannak tanítványai, régi munkatársai, akik – ha jól tudom – osztják az elhunyt irodalomtudós ezzel kapcsolatos nézeteit, s védelmére kelnek a kitűnő irodalomtörténész koncepciójának.

Mondanom sem kell: mi sem áll távolabb tőlem, mint a kegyeletsértés. Abban a szerencsében volt részem, hogy 1994-ben, a Petőfi Irodalmi Múzeumban rendezett József Attila-konferencián magának Bori Imrének mondhattam el egy szabad felszólalásban, hogy a József Attila-kutatás egyik legjelentősebb kezdeményezőjének tartom őt. Egyrészt azért, hogy – a József Attila-kérdéskörben maradván – szinte kikényszerítette, hogy a magyar irodalomtudomány érdemben foglalkozzon a költő avantgárd korszakával. Talán nem követek el újabb kegyeletsértést, ha azt állítom, hogy ebben a tekintetben még Szabolcsi Miklós is Bori köpönyegéből bújt elő. A vajdasági irodalomtudós másik nagy kezdeményezése József Attila és az egzisztencializmus, illetve az abszurd közötti összefüggések fölvetése volt. S ezt Bori évekkel Németh G. Béla előtt, sőt, az utóbbinál Magyarországon hamarabb, bár csak utalásszerűen reagáló Gyertyán Ervinnél is korábban cselekedte meg.

A József Attila szürrealizmusáról folytatott vitámat a kutatás vastörvényei kényszerítik ki. A tudományos vizsgálódás nem állhat meg egy ponton, s ez a megállapítás természetesen az én eredményeimre is érvényes. Lássuk tehát, hogy látom én a költő és a mozgalom viszonyát. Amikor 1926 őszén Párizsba megy, úgy látszik, maga mögött hagyja azokat az elköteleződéseket, amelyek őt az azt megelőző bécsi tanévben még jellemezték. Erre utal egyik bécsi támogatójához, Gáspár Endréhez írt levele. Gáspár ebben az időben közel állt Kassákhoz, s a róla írt monográfiájában lényegében a kassáki konstruktivizmust emelte az értékhierarchia csúcsára. Levelében József Attila ezzel a konstruktivizmussal számol le: „A konstruktivizmus a tárgy és ténytudóságot hirdeti. De van egy (s valószínűleg több) magyar népdal, melyet itt Zarathusztrai magányomban állandóan fuvok: Nagyállóban egy torony van – Közepében egy óra van – Köröskörül aranycsipke – Rászállott egy bús gerlice. – Hát itt a népköltő egy bötút sem mond arról, hogy fáj a szive... ez a vers csupán tényekben állítja magát, pedig költője biztos hogy nem ismerte a konstruktivizmust. De ismerte a konstruktivitást. Konstruktivista művészi tárgy nem lehet, csupán ko. kritika.” Ezzel a levéllel József Attila kilép Kassák büvköréből.

Jolán nővérenek írt, 1927 márciusában kelt levelében már sokkal keményebben, s Kassák esetében politikai nyelvezettel utasítja el a bécsi avantgárdot éppúgy, mint a nyugatos irányt: „Mint hallottam, odahaza sok új lap jelent meg. Közülök 3 (Pandora, Jel, Dokumentum) kért dolgokat, a Jelnek küldtem is 10 verset, melyeket nagyrészt ismersz – de mind a 3 laphoz bizalmatlan vagyok. A Dokumentum iránt, melyet Kassák szerkeszt, azért mert Kassák a munkásmozgalom renegátja – ki a művészetről osztályszempontból ugyanolyan értékű és színű dolgokat mond, mint akár Rákosi Jenő, akár Herczeg Ferenc – A Pandora iránt, mert a Nyugat csemetéi csinálják, s

a Jel iránt, mert valószínűen hozzáértés nélkül és baráti alapon szerkesztődik”. A szakmai közmegegyezés szerint a Dokumentum a magyar avantgárd legszínvonalasabb lapja volt, amely a közönség érdeklődése hiányában hamar elhalt. Ha csakugyan kapott felkérést a költő a lapban való szereplésre, akkor a közvetítő a bécsi jó barát, Németh Andor lehetett, aki a belső munkatársak közé tartozott. A levél világosan mutatja, hogy a Párizsban tartózkodó József Attila elhatárolódott az avantgárd Kassák vezette irányától.

A francia fővárosban tehát új irányban tájékozódott. A kutatás ezt az irányt gondolkodás nélkül a szürrealizmussal azonosítja, azaz a költő továbbra is az avantgárd bűvkörében maradt, csak nem a kassáki konstruktivizmus, hanem a francia szürrealizmus gyakorolt rá hatást. A Dokumentum nem tekinthető egyetlen iskola folyóiratának. A továbbra is konstruktivista Kassák kivételével inkább a szürrealizmus felé tájékozódott. Ha így van, nem könnyen érthető, hogy József Attila miért tagadta meg velük az együttműködést, ha ő is a szürrealizmus felé tapogatózott. Erre lehet azt válaszolni, hogy Párizsból nem láthatta tisztán, hogy egy budapesti folyóirat merrefelé tart. Vannak bizonyos jelek, amelyek arra engednének következtetni, hogy ennek a „szürrealista József Attila”-tézisnek van alapja. Vegyük sorra ezeket.

1926 októberében kelt, Jolán nővérenek írt levelében ezt olvashatjuk: „Közben próbálok olvasgatni szürrealista verseket és klasszikusokat egyaránt...” Az előbb idézett, ugyancsak 1926 októberére keltezett, Gáspár Endréhez írt levélben ellenben, az idézett konstruktív költőiségen túl a következő mondatok is arra utalnak, hogy a szürrealista költők olvasása nem tette őt szürrealistává: „Ha kezembe veszem a tollat, tudom, hogy pontosan megoldandó matematikai egyenlet előtt állok s hogy ezt a vállalt, illetve szervezetem és fene tudja milyen erők által diktált studiumot a legpontosabban kell megoldani”. A szervezet és más erők diktálása jól összeférne a szürrealista krédóval, de a szürrealista vers a matematikai egyenletnek éppen a diametrális ellentéte. A feladatmegoldás pontosságára való utalás ugyancsak ellene mond a szürrealista poétikának, amely – egyebek között – a „hasard objectif” szerepét hangsúlyozza a műalkotás létrejövetelében.

Egy következő levélben (kelt 1926. december 19-én) olyan tervekről ír, amelyek mintha a szürrealizmus iránti hajlandóságát igazolnák: „Én magam újév után nekikezdek egy kötet Jean Cocteaunak, de lehet, hogy Apollinairenek.” 1927 márciusában be is jelenti, hogy Apollinaire-t fordít (ilyen kézirat nem került elő a költő hagyatékából). Csakhogy ezt nem indokolt szürrealizmusként értelmezni. Apollinaire 1918-ban, 5-6 évvel a szürrealizmus születése előtt elhunyt. *Mamelles de Tirésias* című drámájának előszavában, a híres mondatban szereplő terminus, amely szerint az ősemler volt az első szürrealista, aki járnai akart és feltalálta a kereket, amely nem hason-

lít a lábhoz, mérföldnyi távolságra van Bretonék szürrealizmusától. Apollinaire, a francia irodalom korszerűsítésének, avantgárd irányba való fejlesztésének bajnoka, az irodalmi kubizmus vagy esetleg a szimultaneizmus képviselője volt. Cocteau-t pedig a szürrealisták ki nem állhatták.

József Attilának egyetlen folyóirattal, illetve írócsoporttal, a *L'Esprit Nouveau*-val volt kapcsolata. 1927. január 13-án kelt levelében azzal dicsekszik nővérenek, hogy a folyóirat kiadja öt-hat versét. És csakugyan, egyetlen megjelent számában, amely feltehetőleg 1927 áprilisában látott napvilágot, megtaláljuk az *Ombrage pâlot sous la peau* című verset, amely *A bőr alatt halovány árnyék* francia fordítása. Erre vonatkozhat a levélnek az a kitétele, hogy a szerkesztő, Michel Seuphor csiszolgatta egyik versének francia változatát. A költőnek a folyóirat körül szerveződő körrel voltak kapcsolatai, de szükséges leszögezni, hogy ez a folyóirat nemcsak hogy nem volt jelentős, hogy szerkesztői és szerzői az irodalmi élet másodvonalához tartoztak, de a szürrealizmushoz sem volt túl sok köze. *Érik a fény* című monográfiájában Szabolcsi Miklós megállapítja róla, hogy leginkább a holland és német konstruktivizmus törekvéseinek francia rokonaként kell vele számolnunk, s egészében az új szellem, a modernség egy meglehetősen eklektikus, a dadát, a kubizmust, a futurizmust egyaránt magába ölelő vállalkozása volt.

József Attilának, szemben Illyéssel, nem volt része abban a szerencsében, hogy személyesen megismerkedhetett volna a szürrealizmus vezérkárával, Bretonnal, Aragonnal, Éluard-ral és társaival. Az *Esprit Nouveau* kapcsolat voltaképpen nem jelent többet és mást, mint hogy a költő Párizsban egy ideig még avantgárd körökben forgott. Szürrealista kapcsolatai nem voltak, de ez nem zárja ki, hogy olvasott szürrealista szövegeket és manifestumokat, hiszen Párizsban éppen a mozgalom egy nagyon zajos korszakában tartózkodott, s irodalmi körökben nehezen kerülhette el, hogy Bretonék megnyilvánulásairól tudomást szerezzen. Ám semmilyen megfogható, közvetlen bizonyíték nincs arra, hogy bármikor is beszélhetnénk József Attila szürrealista elkötelezettségéről vagy akár csak a mozgalom iránti megkülönböztetett érdeklődésről is.

Költészetének bizonyos vonásai miatt, amelyeket a szakirodalom előszeretettel szürrealizmusnak szokott nevezni, mégis foglalkoznunk kell azzal, hogy a szürrealizmus ismérvei felismerhetők-e versein. Olyan vers, amely feltehetőleg József Attila párizsi korszakában készült, s amely közvetlen összefüggésbe hozható a szürrealizmussal, egy vagy kettő akad csupán. Az egyik az előbb említett, francia változatban az *Esprit Nouveau*-ban megjelent szöveg, *A bőr alatt halovány árnyék*, a másik a *Kiszombori dal*. Csak hát ezzel a két verssel is az a baj, hogy nemigen lehet őket megkülönböztetni azoktól a bécsi versektől, amelyek Kassák számozott verseinek hatása

alatt születtek. Még azt sem lehet kizárni, hogy *A bőr alatt halovány árnyék*, legalábbis első változata, nem is Párizsban, hanem még Bécsben készült. Mégis, bizonyos szempontból tanulságosan szembeítható a szürrealista poétikával. A végső változata, ebben egyet érthetünk Wacha Imrével, a vers egyik legrészletezőbb elemzőjével, és Szabolcsi Miklóssal is, valószínűleg Párizsban született. A „te táncolsz” ugyanis arra a kis táncosnőcskére, talán Rexi Mérára utalhat, akinek a költő Párizsban csapta a szelet. A kávéházban némán sakkozó négerek látványa is jól illik Párizsra.

Ha a szürrealizmussal kapcsolatba hozható a vers, akkor leginkább az automatikus írás, azaz a szabad asszociációs technika, vagy az elengedett-ségben, félrészletben való megnyilatkozás jöhet számításba. És a versnek nem is annyira a merészebb képvisgő részleteiben, hanem a hétköznapibb szintjén. Ül a fiatalember a kávéházban, dolgoznia kellene, például írnia valamit vagy tanulnia az egyetemi órájára vagy vizsgájára: „nem szabad hogy rád gondoljak munkám kell elvégezniem” – mondja a jelen nem lévő ifjú hölgynek. De ehelyett elábrándozik, eltűnődik, s folytatja a távol lévőhöz való beszédet, amely át-átbillen a saját helyzetére vonatkozó reflexióba: „5 hete, hogy nem tudom mi van veled” – mondja, tehát meglehetősen régen találkoztak. De úgy látszik, az idő sem tudta lerombolni a vonzódást a távollévő iránt: „szívemben kivasalt ruhát hordok amikor megszólítottak”. Voltaképpen udvarló formula ez. Leánykéréskor öltözik föl a fiatalember illendően, hogy külsejével is érzékeltesse szándéka komolyságát és ünnepélyességét. A kedvesre gondolás közben figyelme saját magára, önnön sanyarú helyzetére is terelődik: „nincsen betevő kenyerem és még sokáig fogok élni”. S ebben a vágyakozó, de kissé letört hangulatban fölmerül az igazi aggály: van-e kifutása ennek a szerelemnek? „nem tudom, hogy szerethet-e téged az ember”. Miközben ezeken a dolgokon töpreng a fiatalember, szórakozottan regisztrál két feketét, akik az egyik asztalnál sakkoznak: „néma négerek sakkoznak”.

A kávéházi révedezést felidézö mozzanatok közé merészebb képvisgő részletek vannak beillesztve: „Egy átlátszó oroszlán él fekete falak között”, „az idő elrohant vérvörös falákon”, „az utak összebújnak a hó alatt”. Elbizonytalanítják az egymástól szétszakított részek összefüggéseit, s valóságvonatkozásukat is felfüggesztik. Erről már a referenciális szint nyelvi megfogalmazása során is gondoskodik a költő, hiszen nem azt mondja, hogy „táncosnő vagy”, hanem egy olyan ígés kifejezéssel él, amely pontosan ezt jelenti, ámde jelenthetné azt is, hogy akihez az alany beszél, jelen van (legalábbis képzeletében) és éppen táncot lejt. A másik elbizonytalanító művellet mondattani természetű, egy egyszerű közbevetés: „nem tudom, hogy szerethet-e téged az ember régen elcsendült szavaidért?” Ez lenne a referenciális mondat. Azaz régen olyasmit mondtál nekem, amit biztatásnak ve-

hettem. Ezek a szavak azonban már rég elcsendültek. Biztató erejük elhalványult. Bizonytalanság lesz úrrá az alanyon. Ezt a közönséges jelentést úgy homályosítja el, hogy közbeiktatja a látványt: „néma négerek sakkoznak”. Így aztán úgy tűnik, mintha a néma négerek a kedves régen elcsendült szavaiért sakkoznának, aminek az égvilágon semmi értelme nem lenne.

Az első olyan sor, amelyet merész képiségűnek neveztem, az „Egy átlátszó oroszlán él fekete falak között”. Hogy kerül ide az oroszlán? Mi az, hogy átlátszó? Miért fekete falak között él? Itt nagyon vigyázni kell, hogy ne induljunk el hebehurgya módon rossz irányba. Ki más lenne, mint a lírai én? Természetesen a költő itt saját magáról beszél, állatmetaforát alkalmaz önnönmagára, mint annyi más versében. Ő az oroszlán. Akkor aztán elgondolkodhatunk azon, hogy az átlátszóság mit jelent, s arra az eredményre juthatunk, hogy a tisztaság, ártatlanság toposza az ekkori József Attilánál. Nos, ez lenne a hebehurgya elindulás. Térjünk vissza a kezdőpontra.

Nyugodjunk bele, hogy a költő életre kelt egy imaginárius lényt, egy oroszlánt, amelyik a városban, s igenis fekete falak között él. No és miért ne lehetne átlátszó? Öntörvényű kép, játékos képzelettel megalkotott figura, amelyet nem kell megfeleltetni senkinek. Ez az oroszlán nem József Attilával, hanem csak saját magával azonos. Egy másik bécsi versben, *Az oroszlán idézésében* már találkoztunk az állatok királyával. Egyik tanulmányomban azt feltételeztem, hogy ezt az oroszlánt József Attila Nietzsche *Zarathusztrájából* kölcsönözte. Az oroszlán a remeteségbe visszavonult Zarathusztra egyik szent állata. Ezt idézi meg a költő játékosan *Az oroszlán idézésében*. S talán ebben a versben is ez az oroszlán lép fel alkalmi szerepben egy pillanatra. József Jolán a vers egy korábbi, bécsi változatára így emlékezik: „Egy átlátszó oroszlán él falaim között / letörli orrát aztán becsenget...” Ha Lázár Ervinnél lehetséges, hogy Bruckner Szigfrid, az oroszlán egy pesti bérházban él, akkor miért ne lehetne József Attilának is egy oroszlánja?

S ha elfogadtuk József Attila oroszlánját, talán nagyobb eséllyel ostromolhatjuk meg a másik merész képiségű sort: „az idő elrohant vérvörös falábakon”. Azon senki nem akad fön, hogy „az idő elrohant”. Az idő gyors eltelését kifejezhetjük így, némi túlzással. A gondot az okozza, hogy „vérvörös falábakon” rohant el az idő. Falábakon ugyanis csak kínos lassúsággal lehet haladni. A faláb elbizonytalanítja, s akadályozza a mozgást. Ha falábakon akarnánk rohanni, könnyen hasra eshetünk. Az is elgondolkodtatta az elemzőket, hogy miért éppen vérvörös ez a faláb? József Attila budapesti és bécsi verseiben gyakran él ilyen megoldással. Például *Én dobtam* című versében: „De violakert úszik belőlünk arasznyira a város fölé”. Miért épp arasznyira? „Csak”. Mert a költő úgy akarja, hogy ne fél méterre, húsz méterre, hanem éppen egy arasznyira ússzon az a bizonyos violakert a város fő-

lé. Miért éppen falábakon rohan el tehát az idő? Hogy nehezebb legyen elképzelni. És miért éppen vérvörösek ezek a falábak? Csak. Lehetnének hupikékek is. *Németh Andor* című versében ezt olvassuk: „Régóta várja már térdén a kékpupú tevé”. Miért kékpupú? Azért, mert József Attila úri kedve úgy szolgált, hogy megváltoztatta a „kékpupú” szó „t”-jét „k”-ra.

Mindebből komoly következtetés gyanánt azt kell levonnunk, hogy József Attila alapvető tapasztalata, amelyet avantgárd kalandjai során szerez, a nyelv elsődlegessége a nyelv által jelölt tárgyi vagy lelki tapasztalatok előtt. A költőnek közvetlenül mindig a jelölővel van dolga, s szuverén módon rendelkezik arról, él-e egy nyelvi jelölővel vagy sem, s hogyan módosítja, konkretizálja, pontosítja vagy torzítja el azt. A felsorolt példák a nyelv adta lehetőségek messzemenő kiaknázásával jöttek létre, a referencialitástól való eltávolodás, a szabad önkény, a libre arbitre irányában. Ezekhez képest az utolsó merész képiségű sor valósággal pihentető: „az utak összebújnak a hó alatt”. Egyszerű megszemélyesítés. Mintha az utak szeretők vagy házastársak lennének, akik a takaró alatt összebújnak, például azért, hogy ne fázzanak. Vagy talán más okból...

Lehet ugyan ezt a verset József Attila szürrealista tájékozódásának bizonyítékeként idézni, de 1924-ben ennél sokkal szélsőségesebben kísérletező darabok is kikerültek műhelyéből. Olyanok, amelyekben a szólamok nemcsak laza asszociációval kapcsolódnak egymáshoz, de önmagukban is szinte kivétel nélkül abszurdak, értelmetlenek. Ilyen az *Oly friss* című vers. A benne olvasható utalás: „én tizenkilenc éves vagyok” folytán lehet tudni, hogy 1924-re keltezhető. Ennél a Kassák számozott verseivel rokonítható darabnál *A bőr alatt halovány árnyék* sokkal szelídebb. Az „átlátszó orosz-lán”-szerű képtelenségek olyan bécsi egyszerűség-versek anyagával kontaminálódnak, amelyek a képtelenségnek éppen ellentétei, szinte prózai, sőt semmitmondó világosságra, egyszerűsége törekvésükkel. Példaként az *Együgyű éneket hozom föl. A bőr alatt halovány árnyék* olyan, mintha az *Oly friss* című verset az *Együgyű énekekkel* ötvözte volna a költő. Egyetlen olyan párizsi vers akad a költő hagyatékában, amely rokonítható az elemzett darabbal: a *Kiszombori dal*. Vele kapcsolatban csak az iménti megállapításainkat ismételhetnénk el.

A szürrealizmus kapcsán végül meg kell emlékeznünk a költő egyik francia nyelvű szövegéről, amely talán a legszürrealistább, de a legkevésbé lehet versnek tekinteni. A költő Jolán nővérenek írt, 1927. március 5-én kelt levelébe illeszti be ezt a szöveget, amelyet ő maga minősít stílusgyakorlatnak, fiktív szerelmes levélnek, amelyet kezdősora alapján a *Petite Jeanette* címmel láthatunk el. A vers testéhez egy oldalról összefogó kapcsolójellel azt a megjegyzést fűzi, hogy „marhaság”. Nos, nézzük ezt a „marhaság”-ot. A „marhaság” vagy „stílusgyakorlat” szürrealistává minősítése Parancs Já-

nostól ered: „vers ez a javából! Nem egyenletes alkotás ugyan, de véleményem szerint csak az utolsó simítások hiányoznak róla. A francia szürrealisták hatása kétségkívül érződik rajta: ugyanolyan váratlan asszociációkat, meghökkenítő képeket, felsorolásokat használ mint ők, és alkalmazza egyik fő találmányukat: az automatikus írást... figyelemre méltó kísérlet a szürrealista módszer és látásmód átvételére, elfogadására. S ugyanakkor szép vers: szürrealista szabadvers.”

Bori Imre, akinek pánavantgárd koncepciója érdekében minden adalékra szüksége volt, amellyel bizonyítani lehetett, hogy a magyar irodalom a huszadik század első felében gyakorlatilag az avantgárd jegyében élt, ugyancsak szürrealista műnek tekinti: „a lehető legtermészetesebb módon illeszkedik József Attila szürrealista versei vonulatába is: képzeleti részint a már kész versekhez kapcsolják (az *Ülni, állni, ölni, halniban* a »fölgyújtani Budapestet« motívuma!), részint pedig jövőendő verseit előlegezik (az *Ódát pl. a »Ki vagy te, hogy betöltesz engem?«* kérdésében).” Hát, szürrealizmusnak talán szürrealizmus, de hogy jó vers lenne, merő túlzás. Elég szegényes a leltár József Attila szürrealizmusáról, ha a *Petite Jeanette*-szerű blödliket is komoly versszámba kell venni. Még inkább pusztá rögtönzésszámba megy a [*Hont Erzsinek*] című szöveg.

Miben különbözik a párizsi időszak többi verse a felsoroltaktól? Első pillantásra abban, hogy nem szabadversek, hanem többé-kevésbé szigorú vers-tani szabályszerűségek betartásával születtek. A szabályos prozódia azonban egyéb önként vállalt kötelmeket is magával hoz vagy együtt lép föl velük. Márpedig szürrealizmusról a szó szoros értelmében olyan versekben nem beszélhetünk, amelyek a tudatosság, szándékosság, eltervezettség jegyeit mutatják föl, amelyek kiküszöbölik vagy legalábbis erőteljesen háttérbe szorítják a szövegalakításban a véletlen szerepét. A költés természetesen nem nélkülözheti a spontaneitást, az eredetiséget, a kreativitást, s ez a jó értelemben vett véletlennek mindig fontos esélyt ad egy kompozíció létrejöttében. De a dekomponáló szerepű és erejű vagy a tudatos szerkesztést erőteljesen fékező, akadályozó véletlenszerűség csak bizonyos típusú avantgárd kísérletekben juthat érvényre. József Attila zárt formájú párizsi versei vállalják a szabad asszociációra vetett különböző típusú gyeplőket, féken tartják az írás automatizmusát. Nemegyszer merész képalkotás jellemzi őket, s távoli asszociációkat kapcsolnak össze, mégis nagy könnyelműség, ha az ilyen darabokat szürrealistáknak nevezzük. Sőt, még avantgárd művekké sem minősíthetjük őket. Megértésükhöz ki kell lépnünk az avantgárd bűvköréből.

Beszéltünk arról a nagyon fontos tapasztalatról, amelyre József Attila avantgárd kalandja során szert tett, amely szerint a költőnek közvetlenül a nyelvi jelölővel van dolga, s módjában áll a nyelvvel szuverén módon bán-

ni. Láttunk példákat arra, hogy József Attila nem félt élni, sőt visszaélni ezzel a lehetőségével. Az új tapasztalat, amelyre 1927-ben tesz szert, az, hogy mégis van egy kényszerűség, amely korlátozza a költő nyelvi szuverenitását, s ez a sikerre való törekvés. Az az ambíció, hogy remekművet akar létrehozni. Az a belátás, hogy olykor célszerű lemondani szuverenitásáról, s ahelyett, hogy arra törekedne, hogy a nyelv mindenáron engedelmessédjék akarátának, neki magának rá kell jönnie, hogy melyik az a megoldás, amelyik a legcélravezetőbb, amelyik a legjobb hatást kelti, amellyel leginkább a dolgok mélyére vagy sűrűjébe hatolhat. Sorsdöntő felismerés ez. Annak megértése, hogy nem mindig az útjába eső akadályokat kell leküzdeni, hanem olykor helyes, ha ezek előtt meghátrál, elfogadja őket, lemond szabadságának egy hányadáról. A sikeres költés záloga voltaképpen a nyelv fölötti szuverenitás gyakorlásának és a szuverenitásról való lemondásnak bonyolult, korántsem kiszámítható játéka, a nyelv fölötti uralkodás és a neki való önkéntes alávetettség dialektikája.

Ha ez így van, akkor viszont az a kérdés merül föl: mi történik az avantgárd kísérletezés évei során szerzett tudással az után, hogy a költő lényegében kilép az izmusok büvköréből? Elfelejt, zárójelbe teszi, használaton kívül helyezi ilyen ismereteit? Természetesen nem. Továbbra is avantgárd, hogy ne mondjam: szürrealista költő marad? A legkevésbé sem. Erre a helyzetre mondtuk annak idején, hogy József Attila, a hegeli aufheben értelmében érett költészetében megszüntetve megőrizte az avantgárd örökségét. Azt hiszem, ennél okosabbat ma sem állíthatunk. Azt, hogy ez konkrétan hogy történik, abban a tanulmányomban szemléltettem, amelyet az újvidéki Magyar Tanszékek közös konferenciák egyikébe fiatalon bekapcsolódva előadasként mondtam el, ahol azzal a verssel foglalkoztam, amelynek két sora alapján Halász Gábor azt a kijelentést tette, hogy aki ezeket a sorokat leírta, nagy költő. A *Párizsi anzix*-ról van szó.

Nem látok okot arra, hogy az ott elmondott álláspontomat lényegesen megváltoztassam, annak pedig nem sok értelme lenne, hogy ifjúkori gondolatmenetemet elismételjem. Befejezésésképpen inkább arra szeretnék röviden kitérni, miért mondtam mai előadásom első szavaiban, hogy a kitűzött célt most csak fogyatékosan tudom megvalósítani. Kétirányú vizsgálódást kellene folytatnom ahhoz, hogy kielégítően argumentálni tudjak előföltevésem, a szürrealizmus és József Attila kapcsolatának lazítása mellett. Az egyik irányban azt kellene sorra venni, melyek a szürrealista költemény ismérvei, s ezek az ismérvek hogyan változtak a mozgalom története során. A másik irányban pedig ezeket a kritériumokat szembevetni kellene a magukat szürrealistának tekintő költők tényleges gyakorlatával, regisztrálva azokat a fontos eltéréseket, amelyek esetleg kimutathatók a szürrealista krédó és a tényleges költői teljesítmény természete között. Azt remélem, hogy kétségeim e

hiányok ellenére is termékeny talajra hulltak, s arra ösztökélik a kutatókat, hogy a szürrealizmus szigorúbb fogalmával dolgozva vegyék szemügyre József Attila modernségét.

ATTILA JÓZSEF'S SURREALISM AND IMRE BORI

The study breaks with the opinion, which has become common understanding, that during his study year in Paris Attila József got over the influence of surrealism that would have played a decisive influence on his entire further career (the daring figures of speech, the free, associatively woven constructions and the modernity of his poetic world in general). The formula of Attila József the surrealist started to develop on the initiative of Imre Bori, a literary historian living in Vojvodina, who had a pioneering role in reviving the avant-garde tradition in Hungarian literature. Researchers in the homeland joined his initiative, among others the biographer of the poet, Miklós Szabolcsi. This study argues the truth of this notion, nevertheless, it does not in the least underrate the role that the invention of the literary scholar from Novi Sad played in furthering the research on the study of Attila József.

The author is of the opinion that when going to Paris Attila József distanced himself from the way of thinking and poetics that was characteristic of him during his previous school year in Vienna, and - following in Kassák's footsteps - had set himself as an aim the realization of a variation of poetic constructivism. Bori's and Szabolcsi's surrealist hypothesis claims that in the French capital the poet attached himself to a new, local variant of the avant garde: surrealism. However, this hypothesis is sustained only by very few weakly supported data. In his correspondence the poet mentions the word surrealism only once when he tells his pen-pal that he is reading poems of surrealist and classic poets. The fact that Attila József had intended to translate Cocteau and Apollinaire is usually added to the meagre data. However, neither of the two French poets could be considered surrealists. It is often taken as a sign of the Parisian student's commitment to surrealism that he belonged to the circle of the journal *Espirit Nouveau*, and that a poem of his in French was published in the single issue of the journal. And yet it was Szabolcsi who had already clarified the fact that the eclectic *Espirit Nouveau* had more in common with cubism or constructivism than with surrealism.

As far as the poems go, the author proves about József's poem in French, *A bőr alatt halovány árnyék*, that in poetic sense it has little to do with surrealism, and that this, in elements a Viennese poem, is a specific contami-

nation of the two poem types of his Viennese era: the simplicity-poems and Kassák's numbered poems. His truly surrealist experiment, *Petite Jeanette*, written in French, the poet himself rendered as „rubbish”, and considered it more as a joke or a gag, and did not take it seriously himself. His other poems written in Paris are of a conventional strict form, and one can detect in them other specific features of modernity that are not characteristic of surrealism. On returning home, he continued to develop this other kind of modernity in his poetry, which the author in some of his other papers relates to aspirations of *poésie pure*. Based on all these facts the study does not deny the presence of surrealism in Attila József's poetry but simply disclaims its importance.